

Gazdasági paradigmák a 20. század első felében

Szávai Ferenc¹

Abstract **Economic Paradigms in the First Half of the 20th Century.** In examining the economic paradigms of the 20th century we can come to the conclusion that the Great Depression made the biggest economic impact. First and foremost the crisis of the liberal economy during 1929–1933 has induced state intervention into the economy which gave rise to unique ways of recovery from the crisis. Although the economic aftermath of the First World War and the following peace did not mean the greatest economic paradigm, nonetheless three state formations fell victim to it, Russia, the Austro-Hungarian Monarchy and the Ottoman Empire—leaving behind several conflicts together with their resolution attempts.

Keywords economic history, history of economic thought, World War I, Great Depression

Európa és a világ a századfordulón

A „hosszú 19. század” fejlődését az első világháború zárta le. Ennek a fejlődési szakasznak egyértelműen Európa volt a motorja, ebben pedig Nagy-Britannia játszotta a vezető szerepet. Az első világháború egyszerre törte meg Európa és Nagy-Britannia korábbi fejlődését, s hozta az új nagyhatalom, az Egyesült Államok gazdasági és pénzügyi vezető szerepét. A háború okozta gazdasági visszaesés, a kereskedelmi kapcsolatok megrekedése döntően járultak hozzá a fejlődés és a növekedés megtorpanásához, s az európai gazdaságnak is jó néhány évre volt szüksége, hogy egyáltalán a háború előtti gazdasági mutatókban utolérjék önmagukat.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok, kereskedelem fejlődése döntő mértékben járult hozzá a gazdaság prosperitásához, ugyanakkor fordítva is igaz, baj forrása is lehetett. A háború okozta megrekedés a jólét csökkenését eredményezte Európa számára, holott az korábban igen dinamikus növekedett. A központi bankoknak a jövőben látniuk kellett, hogy a kormányok fiskális politikája szintén hatással volt a gazdaságra, de kevesebbet nyom a latban, mint a monetáris politika. Ebben az esetben nyilván azt is figyelembe kellett venni, hogy milyen hatást gyakorolt az aranystandard megroppanása a vizsgált években.

¹ Kaposvári Egyetem, Gazdaságtudományi Kar
Email: szavai.ferenc@ke.hu

A pénzügy-politikai elképzelések abszolút elsőbbsége más gazdaságpolitikai veszélyeket is hordott magában, éppen a szándékkal ellenkező hatásnak, nevezetesen a társadalmi és gazdasági instabilitásnak az elérését.

Európa és a világ 20. század eleji állapotát vizsgálva gazdasági szempontok szerint fokozatosan csökkent Európa korábbi részaránya a népesség területén, ami az első világháború kitörésekor a világ népességének mintegy egynegyede volt.

A gazdasági növekedést az első világháborúig relatív kiegyenlítődés jellemezte, a világgazdasági válság idejére egyenetlen (jelentős) visszaesés következett be.

Általánosságban az első világháború idején a gazdasági növekedés visszaesése 30%-os volt, a második világháború azonban kisebb visszaesést jelentett. Az első világháborút követően 4–5 év múlva érték el a háború előtti szintet, ugyanezt 1945 után 4 év múlva. Abszolút visszaesés volt többek között 1901-ben, 1908-ban és 1920/21-ben. Ugyanakkor 1920–29 között az átlagos növekedési ráta 3,9%-ot tett ki, 1929–38 között viszont már csak 1,1 %-ot.

Az első világháború előtt a csúcson Nagy-Britannia, Svájc és Belgium állt. Portugália a 19. században még gazdag ország volt. A 20. században Észak-Európában volt a legnagyobb az egy főre jutó társadalmi össztermék nagysága.

Európa részaránya a világ össztermékét illetően a 20. század elején 50%, a válságok hatására ez csökkent, 1950-ben 37%. A 70-es években ismét 50%, ugyanakkor 1980-ban Európa a világ népességének 10%-át tette ki. Domináns szerepet játszott az amerikai gazdasági régió mellett.

A gazdasági szerkezetben a mezőgazdasági termelésről nincsenek a világháború előtről megbízható adataink. 1934/38-ban a Nemzetközi Agrárgazdasági Intézet becslése alapján ez kerekén 30%. Az első világháború alatt mintegy 1/3-át termelte Európa a világ búzabehozatalának. Az 1980-as évek elején jó 20%-át. Az első világháború előtt 60% volt Európa részaránya a világ ipari termelésében. Németország ebből 14,8%, Nagy Britannia 13,2%, Oroszország 8,2%-kal részesedett. Ezzel szemben az USA ipari termelése mintegy 32%-ot tett ki. A világ (ipari és nem ipari) össztermelésének mintegy 3/4-ét Európa produkálta. Az első világháború után ez az arány 50% alá esett.² Az ötvenes években 42%, a 70-es években 44%.

1913-ig a világgazdaság növekedése látványos volt, ami szinte egyfajta édenkert kialakulásához vezetett. Az egy főre jutó külkereskedelem volumene több mint 25-szöröse volt az 1800. évinek. A század folyamán Európa bonyolította le az összes export és import 2/3-át. 1840–1873 között volt a legerőteljesebb növekedés. A századfordulón a százalékos részaránya 60%. Az import 66%-a Európára koncentráldott.³

Az első világháború és következményei⁴

Eddig soha nem látott arányú háború kezdődött el. A kortársak szemével kettős értelemben világháború, mert az egész világot érintette, illetve a világ feletti uralomért folyt. A szövetségi rendszerek mellett az antantot támogatta: a Karib térség és közép-amerikai földszoros államai, továbbá Bolívia, Brazília, Ecuador, Peru, valamint Libéria, Kína és Thaiföld. Semlegesek maradtak: Hollandia, Dánia, Norvégia, Svédország,

² Ambrosius Gerold-Hubbart William H.: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im 20. Jahrhundert. Beck Verlag München, 1986. 130–231. o.

³ Ponds Norman J. G.: Európa történeti földrajza. Osiris Budapest 2003. 479–510. o.

⁴ Szávai Ferenc: The Central-European Economic Effects of the World War I. CENTRAL EUROPEAN PAPERS 2:(2) pp. 164–178. (2014)

Spanyolország, Afganisztán, Perzsia, Abesszínia, Argentína, Chile, Kolumbia, Mexikó, Paraguay és Venezuela.⁵

A háború gazdasági erőviszonyai

A szövetségesek 57,4 milliárd dollárt és 38,1 millió főt mozgósítottak, a központi hatalmak 24,7 milliárd dollárt és 25,19 millió főt. Az USA 17,1 milliárd dollárt és 3,8 millió főt. Ez nagymértékben meghatározta a háború későbbi kimenetelét. Általánosságban a háború első éveiben kiderült, hogy a tartalékok kimerültek, jelentős munkaerőtömegeket vettek igénybe, a korábbi liberális világkereskedelem széttört, a közép-európai országok csak belső erőforrásra számíthattak. A közvetlen hadikiadások pénzüsszegét 180–230 milliárd dollárra becsülik (1914-es vásárlóértékben számolva), az anyagi javak pusztulásából fakadó közvetett költségek pedig több mint 150 milliárd dollárra rúgtak.⁶

Új elemek jelentek meg a világháborúban, s valóban az első világméretű háborúról beszélünk, amiben a gyarmatok szerepe felértékelődött. A résztvevő államok korábban nem látott száma, a totális háború, a hadigazdaságok létrejötte, a modern gépi tömegháború bizonyítja mindezt. Az anyagi és emberi erőfeszítések korábban sosem látott minősége és mennyisége került bevetésre az első háborúban.

A nemzetközi munkamegosztás bonyolult és törekeny rendszere jött létre az első világháború előtt. Jólét, gazdaság jellemezte ezt, elsősorban Európa népeinek. A háború kitörésével mindez átmenet nélkül összeomlott. A háború minden eddiginél nagyobb pusztítást hozott. A világgazdaság csak nagyon nehezen rendeződött ismét egybe. Többen hittek abban, hogy a háború előtti paradicsomi gazdaság állapota helyreállítható. Az eszközökben és módszerekben viszont lényeges volt az ellentét a szakemberek között. A tiszta gazdasági módszerek, az aranystandard iránti nosztalgia nem eredményezhetett megfelelő és végleges megoldásokat. Közeledett az idő, különösen a világgazdasági válság hatására, amikor a gazdaság helyreállítására a pénzügyi módszerek helyett tiszta politikai eszközökhöz nyúltak az államok.

Az első világháború veszteségei

A fizikai rombolás mindenekelőtt házak, ipartelepek, berendezések, bányák, élő állat és mezőgazdasági felszerelés, közlekedési és hírközlési berendezések pusztulását jelentette. Különösen Észak-Franciaország, Belgium, Északkelet-Olaszország egy kisebb körzete és a kelet-európai hadszínterek szenvedtek sokat.⁷

A korlátlan tengeralttjáró háború következtében a tengerhajózás súlyos helyzetbe került. Mindemellet a gazdasági kapcsolatokat elvágták, a munkaerő és ipari nyersanyag hiányából származó termelési veszteségek is jelentősek voltak. A gyárak pusztulása, a földek kimerülése tovább súlyosbította a helyzetet.

Ennél is súlyosabb volt az a gazdasági kár, ami a normális gazdasági kapcsolatok felbomlása és összezavarodása következtében lépett fel.

1914 előtt a gazdaság szabadon és hatékonyan működött. A háború után védővámok és korlátozások egész sorával találkozunk. A háború alatt a hadviselő államok ellenőrzésük alá vonták az árakat, a termelést és a munkaerő felhasználását.

5 Kleinschmidt Harald: A nemzetközi kapcsolatok története. Atheneum Kiadó Kft 2000. Budapest, 2001.

6 Cameron Rondo: A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Maecenas Kiadó, 1994. 409. o.

7 Uő. 410. o.

Még ennél is súlyosabb volt a kereskedelmi kapcsolatok megszakadása. A háború előtt Nagy-Britannia, Németország, Franciaország és az Egyesült Államok, vagyis a világ vezető kereskedelmi és ipari országai egymásnak legnagyobb szállítói és vásárlói voltak. Németországnak megszakadtak a kapcsolatai, míg az USA semleges volt, addig fenntartotta a kapcsolatait. A britek tengeri fölényük birtokában azonnal blokádot rendeltek el. A blokádnak hatékony volt, a brit flotta a semlegeseket is zaklatta. Jütland után a németek bevetették a tengeralattjárókat. Az ír partoknál elsüllyesztették Lusitániát, ezzel az USA belépett a háborúba.⁸

A tengerek gazdasági jelentősége

Az első világháború kitörésekor a korábbi szabadkereskedelmi rendszer megszűnt. Németország, hogy támogassa haditengerészeti egységeit, kereskedelmi hajókat is bevetett. Összesen 16 kereskedelmi hajót küldtek ki a világtengerekre, hogy segítsék a távoli vizeken operáló hadihajók működését. A britek is alkalmaztak felfegyverzett kereskedelmi hajókat (Armed Merchant Ships, AMC's). A lassabb gőzösök csapatszállítóként, vagy kórházhajóként működtek, a modernebb, gyorsabb hajókat pedig felfegyverezték (AMC). Több ilyen felfegyverzett kereskedelmi hajót is bevetettek, és mindössze 17-et süllyesztettek el belőlük.⁹

A tengeri blokádnak hatása és tapasztalatai – a tengeri útvonalak fontossága

Nagy-Britannia az első világháború elején az Északi-tengeren blokádot vont Németország köré, a flotta fő bázisától, Scapa Flow-tól az Orkney szigetektől kelet felé Norvégia délnyugati partjáig, és megakadályozták a Csatorna kelet felőli megközelíthetőségét is. Ezzel elvágták Németországot gyarmataitól, kereskedelmi hajóit pedig arra kényszeríthették, hogy hazai kikötőkben vesztegeljenek.

A központi hatalmak kereskedelmi hajói az antant hatalmak blokádjai miatt saját kikötőikben vesztegeltek, vagy rögtön lefoglalták őket, azok kivételével, melyek hosszabb-rövidebb ideig még semleges kikötőkben állomásozhattak.

A saját kikötőkben maradt kereskedelmi hajók közül többet is igénybe vettek katonai szolgálatra. A blokádnak köszönhetően azonban a központi hatalmak flottája képtelen volt megakadályozni, hogy a gyarmati erők konvojai gondoskodhassanak a folyamatos nyersanyag utánpótlásról az antant hatalmak számára. Ugyanakkor saját kereskedelmi hajóparkjuk nem tudott utánpótlást szállítani országaik számára.

Egy a háború előtt született brit koncepció szerint, ha a Royal Navy flottájának az osztrák-magyar és olasz egyesült flottával kell egyidejűleg szembenéznie, akkor előbb Németországot kell térdre kényszerítenie, majd ezt követően kell az egységeket a mediterrán térségbe rendelni. Az 1907 és 1908 közötti háborús tervekben egyre gyakrabban fordult elő a Mediterrán Flotta visszavonásának gondolata.¹⁰

⁸ Uő. 410–411. o.

⁹ Zsigmond Gábor: Tengeri kereskedelmi hajók a két világháborúban – a katonai célú felhasználás lehetőségei és tapasztalatai (2007). In *Katonai logisztika: a Magyar Honvédség logisztikai folyóirata* 15. évfolyam 2007. 2. szám (2007-04-01). 178–184. o.

¹⁰ Uő. 186–191. o.

A tengeralattjáró-háború és a konvojok alkalmazása

A blokádok ellen hathatós válasznak bizonyult a tengeralattjárók alkalmazása. A tengeralattjáró-háború a bezárva őrzött flotta számára lehetőséget nyújtott támadó műveletek elvégzésére, anélkül, hogy kockára tették volna az értékes felszíni flottát, mindenekelőtt a csatahajókat.

A német vezetés 1915. február 4-én kibocsátott egy nyilatkozatot figyelmeztetve minden kereskedelmi hajót, ami a brit szigetek környéki vizeken halad át.

Ami ez után következett, a korlátlan tengeralattjáró-háború első fázisa lett, mely 1915. május 7-én érte el egyfajta csúcspontját, amikor a Cunard társaság LUSITANIA gőzösét az U20 elsüllyesztette. A hajón 1201 ember vesztette életét, beleértve 128 amerikai állampolgárt, ezzel fordítva az amerikai közvéleményt Németország ellen. A német haditengerészetnek még csak 37 U-hajója volt készenlétben, mikor elkezdődött ez az invázió 1915. február végén. A következő hét hónapban (márciustól szeptemberig) a németek 787.120 tonnányi kereskedőhajót süllyesztett el.¹¹

Amikor aztán csökkentek az árak, sokan képtelenek voltak törleszteni hiteleiket és tönkre mentek. Malájföld a világ legnagyobb kaucsuktermelője, és a világ kávétermelésének 60-70%-át adó Brazília is a kivitel csökkentésével próbálta feltornászni az árakat, csak hogy erre megjelentek az új termelők, akik megint leverték az árakat. A karibi, dél-amerikai, afrikai és ázsiai nádcukor előállítóinak életét pedig a répacukor védett és szubvencionált európai és egyesült államokbeli előállítói keserítették meg.

Európa hadviselő országai nem csupán külföldi piacukat veszítették el, bevételeiket a tengerhajózási és egyéb szolgáltatási lehetőségek elvesztése is csökkentette. A német tengeralattjáró háború eredménye, hogy a világ pénzügyi központja áthelyeződött New Yorkba.¹²

A háború felborította a világ mezőgazdaságának egyensúlyát is

A külföldi piacok elvesztése hosszú távú következményekkel járt. A hadigazdálkodáshoz az erőforrások jelentős átcsoportosítására volt szükség. Anglia is arra kényszerült, hogy a haditermelésre koncentráljon. Az ipari exportja a háború előttinek felére esett vissza. A tengeren túli országok kezdték maguk gyártani mindazt, amit addig Európából vásároltak. Komoly feldolgozóipari bázis létre az USA és Japán területén – ezek az országok betörték olyan tengerentúli piacokra, ami korábban európai felségterület volt. Az USA jelentősen növelte a szövetséges és a semleges országokba irányuló exportját is.¹³

A külföldi beruházások jövedelmének elvesztése

Nagy Britannia és Franciaország kénytelen volt eladni néhány külföldi beruházását. A brit külföldi beruházások 15%-kal csökkentek és a franciáké mintegy 50 %-kal.

Fontos velejárója a háborúnak az infláció. A háború végén az átlagos árszínvonal az USA-ban 2,5-szöröse volt az 1914 előttinek, Nagy-Britanniában az emelkedés 3 szoros volt, Franciaországban mintegy 5,5-szörös, Németországban több mint 15-szörös, Bulgáriában pedig több mint 20-szoros az 1914 évihez képest.¹⁴

11 Uő. 192–193. o.

12 Cameron Rondo: Im 411–412. o.

13 Cameron Rondo: Im. 411. o.

14 Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1976. 266–270. o.

A béke gazdasági következményei

1919. január 18-án sor került a versailles-i békekonferencia megnyitására, a konferencia valójában öt nagy kérdés köré szervezte tevékenységét: Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia (illetve utódállamai), Szovjet-Oroszország, az összeomlott Török Birodalom és Németország gyarmatai. Ahelyett, hogy megoldani igyekezett volna a háború által okozott komoly gazdasági problémákat, csak súlyosbította azokat. A gazdasági nehézségek két nagy csoportját hozzák elő, a gazdasági etatizmus és nacionalizmus erősödését és a monetáris és pénzügyi kérdések romlását.¹⁵ A Párizs elővárosainak nevéből származó békék egyik jellegzetessége volt, hogy foglalkoztak területi, gazdasági és pénzügyi kérdésekkel, a nehézségek egyikét sem a békeszerződések okozták, viszont inkább súlyosbították a kérdést, mintsem enyhítették volna a bajokat. Valójában az első világháború következtében három birodalmi alakulat bomlott fel a területi elcsatolások és a hatalmi szerkezet változása miatt, a cári Oroszország, az Osztrák–Magyar Monarchia és a Török Birodalom. Mindezek fontos tanulságokat szolgáltatnak a 20. század elején, amit újabb föderatív államalakulatok szétesése követett a század végén.

John M. Keynes részt vett a párizsi békekonferencián, a háború alatt az Angol Királyi Pénzügyminisztériumban dolgozott, e szervezet hivatalos képviselője volt a párizsi békekonferencián 1919. június 7-ig. Részt vett a Legfelsőbb Gazdasági Tanács munkájában, ekkor azonban lemondott tisztségéről. A békét erkölcsstelennek tartotta, lépésének okait „A békeszerződés gazdasági következményei” című munkájában fejtette ki. Németország központi pillér szerepet töltött be az európai gazdaság rendszerében. Így az európai gazdaság többi résztvevőinél a fejlődés nagyrészt Németország jólététől és vállalkozó kedvétől függött. Ha csak a széntermelés adatait nézzük, akkor láthatjuk, hogy ez lesz az angliai, de közép-európai fejlődésnek is az alapja.

Keynes nagyon borulátó, mert szerinte a békeszerződés nem tartalmaz semmit Európa gazdasági újjáépítésére – semmit, ami a legyőzött központi hatalmakat jó szomszédokká tenné, semmit, ami stabilizálná Európa új államait, semmit, ami helyreállítaná Oroszországot. Sajátos tény, hogy a szemük láttára éhező és felbomló Európa gazdasági problémája volt az egyetlen kérdés, ami iránt nem lehetett felkelteni a Négyek érdeklődését.¹⁶

A háború által okozott és a békeszerződések által súlyosbított pénzügyi és valutáris zűrzavar végül a nemzetközi gazdaság teljes összeomlásához vezetett. A zűrzavar mélyén a jótételi nehézségek rejtettek, de ez igen komplex problémakör volt. 1923-ra a világ gazdaság komoly válságba jutott, a Charles G. Dawes vezetésével összehívott bizottság javasolta a jótételi összeg mérséklését, a részletek külföldi finanszírozását.¹⁷

A szabályozatlan húszas évek

Az 1920-as évek gazdasági és pénzügyi rekonstrukciójával foglalkozott Michel Fior „Financial Instability in Transition Economies during the 1920s: the European Reconstruction and Credit-Anstalt insolvency” címmel a XIV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson Helsinkiben az elmúlt évben, a 45. szekcióban.¹⁸

15 Cameron Rondo: Im. 413. o.

16 Keynes J. M.: A békeszerződés gazdasági következményei. Budapest, Európa 1991., Berend T. Iván: Európa gazdasága a 20. században. História Könyvtár Monográfiák 25. MTA TTI Budapest, 2008. 57–58. o.

17 Cameron Rondo: Im. 415–418. o.

18 Fior Michail: „Financial Instability in Transition Economies during the 1920s: the European

A Nemzetek Szövetségének újjáépítési tervezeteiben a pénzügyi elitnek nélkülözhetetlen szerepe volt, illetve a pénzügyi és gazdasági szervezetek létrehozásában, továbbá óriási volt az európai helyreállításban és újjáépítésben. A különböző országok bankárai gyűltek össze – főként Európában – különböző időpontban már 1919 tavaszán, majd 1919 októberében és novemberében Amszterdamban. A bankárok addig maradtak, amíg meg nem teremtették az európai újjáépítési intézkedések alapját. Ennek eredménye lett egy memorandum, amit egy sor híres személyiség írt alá, s amit az illetékes kormányoknak továbbítottak 1920 januárjában.

Az volt a szándékuk, hogy egységes állapotba hozzák az átmeneti gazdaságot, a békés gazdaság irányába mozduljanak, és Európa újjáépítését célozták.

A nemzetközi konferencián több más szakértő mellett Keynes, Bruins és Cassel is részt vett, ahogy ezt Vissering 1920-ban írta.

A bankárok által készített memorandumban egy részről arra szólítottak fel, hogy késlekedés nélkül nemzetközi konferenciákat kell szervezni, ahol együttesen megállapodnak a szükséges intézkedésekben, és megkezdik azokat, melyek az európai újjáépítést szolgálják.

Másrészt abban foglalt állást, hogy a pénzügyi támogatások nem növelhetik vég nélkül az állami kiadásokat, monetáris és költségvetési fegyelemre van szükség, a fogyasztás visszafogására, az adók és a termelés növelésére. Ha ez nem sikerül, tovább értéktelenednek a valuták, s az infláció elszabadulásához vezetnek, csődhöz Európában.¹⁹

Az első világháborút követő teljes helyreállítás nem válhatott valóra, hiszen a vesztes államok gazdasági ereje erre nem volt elegendő. A jóvátételi kötelezettséget ezért a polgári lakosságra, annak vagyonára, valamint a békeszerződésben részletesen felsorolt károokra korlátozták. Valójában az állam javaiban okozott károk, a katonai nyugdíjak és a hadisegélyek egymagukban is többet tettek ki, mint a polgári lakosság által elszenvedett kár. Az 1921. május 5-i londoni konferencián meg is fogalmazták, hogy a jóvátétel nem csupán a háborús károk megtérítését, hanem a győztes államok gazdasági helyzetének a javítását is szolgálja.

1920 nyarán a Spaaban tartott konferencián megállapodtak a felosztás mértékéről, Franciaország részesedése 52%, Nagy-Britanniáé 22%, Olaszország 10%, Belgium 8%, Japáné és Portugáliáé egyenként 3/4%, a balkáni államoké pedig összesen 6 1/2%.

Magyarország két ízben is megkísérelte, hogy kényszerkölcsön és vagyonváltság útján rendezze pénzügyi helyzetét. Külföldi kölcsönt kapni nem volt egyszerű, hiszen a vesztes államok vagyonát és jövedelmét lekötötték a jóvátétel biztosítékául. Éppen ezért a Népszövetség közbelépésére volt szükség. Viktor Kienböck pénzügyminiszter irányította az osztrák szanalást,²⁰ az volt a meggyőződése, hogy az Ausztriától elcsatolt területen lévő állami vagyon átengedésével jóvátételi kötelezettségének teljes mértékben eleget tett, és a győztes államok ezen túlmenő igényeket vele szemben nem állíthatnak.²¹

További jelenség volt Európa világ gazdasági pozícióinak fokozatos csökkenése. Az első világháború előtt a többszörösére bővülő világkereskedelemben Európa részesedése szinte változatlan volt, mintegy kétharmada.

Reconstruction and Credit-Anstalt insolvency". XIV. International Economic History Congress. Helsinki, 2006. Session 41. 7. o.

19 Rab Virág: *Diagnózisok és terápiák. Pénzügyi szakemberek javaslatai a nemzetközi pénzügyi helyzet rendezésére, 1919–1920.* PhD értekezés. Pécs, 2007.

20 Kienböck Martin: Viktor Kienböck. *Cristliche Demokratie.* 12. Jg. 1995/2., illetve Franz Landertshammer: Viktor Kienböck (1873–1956). In: *Grosse Österreicher. Neue Österreichische Bibliographie ab 1815.* Amalthea Verlag. Wien, 1957. XI. Band. 190–205. o.

21 *Közgazdasági enciklopédia.* III. kötet. Budapest, Athenaum. 1929. Szerk. biz. elnöke Sztérényi József. 99–109. o.

A világháború körül ez a stabil túlsúly megtört, Európa részesedése fokozatosan visszaesett és az összforgalom fele alá esett.

Az európai ipari hatalmak kudarca, amit a világpiacon szenvedtek el az Európán kívüli hatalmaktól: USA, Kanada, Japán.

Az Egyesült Államok leginkább az új világpiaci igényekhez alkalmazkodó termelési és exportszerkezet kialakítására törekedett, új iparok gyors felfuttatása révén érte el sikereit.

Kanada, Japán leginkább a hagyományos ágak, a fogyasztási termékek jóval olcsóbb, versenyképes és jobb minőségű szállítása nyomán tudta növelni részesedését a világkereskedelemben visszaszoruló ágazatok és termékek piacán.

Németország ipari exportja viszont az 1928–29. évi csúcsponton is 10%-kal elmaradt az 1913-as szint mögött, 1936–38-ban a lemaradás már 35%-ot tett ki.

Az Európán kívüli kontinensek világpiaci pozíciókhoz jutnak, a nyersanyagok és az élelmiszerek világexportjában a háború előtti 37%-ról 50%-ra ugrott részesedésük. Hatalmas árukészletek halmozódtak fel gabonából, ami természetesen a válság egyik okaként értelmezhető. Európa az élelemtermelésben is kivette a részét. Becslés alapján mondható el, – amit a nemzetközi mezőgazdasági intézet 1934–1938 között tette közzé, – hogy Európa mintegy 30%-át termelte meg a világ élelmiszertermelésének. A búza világpiaci túlkínálta 1924–25 telén elért a csúcshoz (bushelenként – 36,35 liter – 2,1 dollár) és 1,15 dollárra hanyatlott 1929 tavaszára.

A világpiaci ármozgás 1913-hoz képest 1921-re az iparcikkek és élelmiszerek árarányát az utóbbi rovására 20%-kal, az iparcikkek és nyersanyagok esetében pedig egyenesen 35%-kal rontotta.

Miközben volt némi kiegyenlítődés, mégis 1929-ben is 6, illetve 15%-os romlást mutattak a cserearányok az élelmiszer- és a nyersanyag-exportáló országok rovására.

Magyarország esete jól mutatja a cserearány-romlást, egy évtizeddel a háború után ugyanolyan értékű importcikkért 10–20%-kal több terméket kellett exportálnia.

A gazdaság lelassult, technikai strukturális átalakuláson esett át. Különös jelentőséggel bír, hogy szerkezetében és technikában végbemenő, egymással szoros kölcsönhatásban álló változások történtek. A növekedés szembetűnően lelassult és súlyos gazdasági zavarok mutatkoztak a két világháború között.

A változások háttérében a technika érdemi megújulása zajlott le, az alapokat ehhez két különlegesen meghatározó technikai vívmány biztosította: a villamosság és a robbanómotor. A villamosság egyrészt az ipar technikai bázisát frissítette fel, a nehézkes gőzgépet számos területen szorította ki. Eddig meghódíthatatlan területekre jutott el.

Szakértők szerint a legnagyobb jelentőségű technikai találmány volt egyfajta új technikai forradalomként: a rádió.²²

Az első világháború után megváltoztak a társadalombiztosítási prioritások is, a támogatásról alkotott gyakorlat. Az állami szociálpolitika kialakításában döntő szerepe volt a munkásmozgalmaknak. Az első világháború milliós háborús áldozatot, sebesültet és rokkantat követelt, ezek és az özvegyek és árvák megsegítésére az egykori Habsburg magánvagyonból az új osztrák állam egy „hadikárosult alapot” hozott létre.²³

22 Berend T. Iván: Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja. III. bővített kiadás. Magvető Kiadó, Budapest. 1987. 272–273. o., Ambrosius Gerold-Hubbarth William H.: Im. 171. o.

23 Szávai Ferenc: A Habsburg-Lotharingiai Ház vagyona az első világháború után. In: Fischer F, Majoros I, Vonyó J (szerk.): Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében: Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. 703 p. Pécs: University Press, 2000. 581–595. old, valamint Szávai Ferenc: A

A háború mellett 1918/19-ben influenzajárvány ütötte fel a fejét, tovább nehezítette a helyzetet az addig kevésbé ismert jelenség, az infláció. A nyugat- és észak-európai fejlett országokban a munkásbiztosítás egy általánosan kötelező társadalom- és betegségbiztosítássá alakult át. A két világháború közötti újítás volt a növekvő népesség hatására a család és gyermekbiztosítás. A legnehezebb és legvitatottabb kérdés volt a szociálpolitika számára a munkanélküli járadék kérdése, illetve a munkanélküliség kezelése. Különösen extrém nagyságú volt ez a két világháború között. A csúcspontot 1932/33 között érte el, Svédországban és Nagy-Britanniában a foglalkoztatottak egynegyede volt állás nélkül. Németországban – a nemzetiszocialista kormányzat fegyverkezési programja enyhítette gyors ütemben ezt.²⁴ Nemcsak a munkanélküliek nagy száma volt új jelenség, hanem a munka nélkül töltött idő hossza. A tömeges munkanélküliség traumája nagyon nehezen kezelhető kérdés volt, nem maradt soha politikai következmények nélkül.²⁵

A világgazdasági válság

Az 1920-as években egy lassan talpra álló európai gazdaságot figyelhetünk meg, ahol a gazdasági konszolidációban kétségkívül nagy szerepe volt az Amerikai Egyesült Államok hiteleinek. A pénzmozgások nagy része korábban tőkemozgás formájában ment végbe: az amerikai beruházók felvásárolták az európai értékpapírokat. Az 1920-as évek végére azonban ez a pénzforrás egyre inkább kiapadóban volt, a gyorsan emelkedő amerikai tőzsderezsvények ugyanis előnyösebb befektetéssé váltak, s így a pénztőke sokkal kockázatosabb formában, rövid lejáratú hitelként, vagy napi pénzként áramlott Európába. 1928 táján az amerikai bankárok elkezdtek felmondani az európai kölcsöneiket, így ez egy év alatt a nettó tőkeimport egyötödére esett vissza.²⁶

Mindennek komoly gazdasági hatásai voltak: számos területen likviditási gondok adódtak, az inflálódó árakra építő vállalkozások pénztelelné váltak. Közben az árak tovább estek, nehéz helyzetbe sodorva számos társadalmi réteget. Egy integrált gazdaságban, ahol az ágazatok szorosan kapcsolódnak egymáshoz, az ilyenfajta nehézségek, vállalati csődök lavinaszerű mozgását indítják el. Súlyosbította a helyzetet, hogy az egyik legdinamikusabban fejlődő ágazatban, az automobilgyártásban is a válság jelei mutatkoztak. 1929 márciusában még 416 000 autót gyártottak az USA-ban, decemberre ez a szám csaknem ötödére, 92 500 darabra esett vissza. A termelés csökkenését elbocsátások kísérték. A gazdasági depresszió hatása minden ágazatban jelentkezett, s nem a pénzügyi összeomlás okozta a depressziót, a tőzsdekrach csupán világos jel volt a depresszió útján.

Voltak olyan jelenségek már az értékpapírpiacra is, amelyek a gazdasági bizonytalanságot jelezték. Az 1920-as években, az USA-ban spekulációs láz bontakozott ki, s ez egy gazdasági konjunktúrával kapcsolódott össze: a beruházások növelték a munkalehetőségeket, a növekvő foglalkoztatás és az emelkedő bérek szélesítették a belső felvevőpiacot, ami viszont ismétlődő beruházásra ösztönözte a tőketulajdonosokat.

kettős Monarchia öröksége. Szekszárd: IPF Szekszárd, 2000. (Gazdaságtörténeti közlemények; IPF kiskönyvtár; 1; 6.)

24 Walter, Rolf: Wirtschaftsgeschichte. Vom Merkantilismus bis zur Gegenwart. Köln-Weimar-Wien, 1995. 169–177. o.

25 Szávai Ferenc: A bányatársaspénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után In: Ungváry György, Varga József (szerk.). A magyar bányaeegészségügy története. Budapest: Argumentum Kiadó, 2007. 95. o.

26 Berend T. Iván: Európa gazdasága a 20. században. História Könyvtár Monográfiák 25. MTA TTI Budapest, 2008. 66.o.

A spekuláció 1925-től Floridában bontakozott ki, de 1928-ra a központja már egyértelműen Alsó-Manhattan volt. 1929 tavaszán visszaesés következett be, a FED bejelentette, hogy esetleg a kamatlábak csökkentéséhez fog folyamodni. Ezt a többi bank szabotázs-nak tekintette, szembefordultak a FED intézkedésével. Ennek megfelelően megmaradt a konjunktúra. Az sem véletlen, hogy a kor legünnepeltebb emberei a leghíresebb spekulánsok voltak. Az éves értékpapír-kibocsájtás gyors ütemben növekedett, 1920-ban 2,8 milliárd dollárnyi értékpapírt bocsátottak ki, míg 1929-re már 9,3 milliárdnyit. A termelés bővülése a vállalatok részvényeinek piaci értékét egyre magasabbra hajtotta, ahol az már messze elszakadt reálértékétől. A spekulációs rés nyílása nagyon veszélyes, hiszen az ágazatközi összefonódás miatt az egész gazdaságra kártékony hatást gyakorolhat.

A válság kitöréséért a felelősség nagy része az USA-t terheli, elterjedésének a magyarázata pedig a közös felelősség, oka valószínűleg a nemzetközi együttműködésre való hajlandóság hiánya volt.

A válság kitörése a new york-i értéktőzsdén a „nagy tőzsdehossz” után, az óriási eladási pánik, részvényárak zuhanását követően történt, s egyben leálltak ezzel párhuzamosan a banki hitelezések. A válság továbbterjedt, 1931 májusában a bécsi Creditanstalt beszüntette a kifizetéseket. Az USA gazdasági teljesítményét jól mutatja, hogy 1921–29 között nettó adósból nettó hitelezővé vált, ugyanakkor az átlagos növekedési ráta 4,8% volt. Hoover 1928-ban megfogalmazza az örökké tartó prosperitás gondolatát. Ezzel szemben a liberális gazdaságpolitika összeomlását láthatjuk, a legnagyobb visszaesés (1929–33: 29%), majd letérés az aranystandardról, majd leértékelés után (kb. 60%-ra) visszaáll rá (1933). Ekkor mintegy 15 millió ember munkanélküli (az ipari munkaerő csaknem fele).

A válság továbbterjedését elősegítették az alábbi tények:

- Amerikai befektetők nem vállaltak új befektetéseket Európában, korábbiakat eladták,
- bankcsődök, pánik továbbterjedése,
- Nagy-Britannia letért az aranystandardról, mások is követték,
- gazdasági nacionalizmus (devizakereskedelmi korlátozások, kvóták), külkereskedelem csökkenése,
- árupiacon csökkenő, nyomott árak,
- munkanélküliség,
- jóvátétel, háborús kölcsönök kérdése, Németország, Young-, majd Dawes-terv,
- a nemzetközi együttműködés hiánya.²⁷

Még nincs általános egyetértés abban a kérdésben, hogy mi okozta közvetlenül a válság kitörését. A magyarázatokat pénzügyi okokra vezették vissza, hogy a pénzmennyiség drasztikusan csökkent (az USA-ban, majd máshol is), illetve a „dologi szektorban” a fogyasztási és beruházási kiadások csökkenésére (multiplikátor hatás). De az előzetesen bekövetkezett mezőgazdasági depresszió, az aranystandard rendszer: a világ aranykészleteinek szűkössége, egyenlőtlen eloszlása stb. is szerepet kapott ebben.

²⁷ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja. III. bővített kiadás. Magvető Kiadó, Budapest. 1987. 297–302. old. Hansen, E. Damsgaard: European Economic History. From mercantilism to Maastricht and Beyond; Copenhagen Business School Press 2001.

A legtöbben – Rondo Cameron is – az átfogó megközelítést ajánlják. Több tényező, pénzügyi, nem pénzügyi rendszerére és hatására vezetnek vissza, így az első világháború békeszerződéseire, az aranystandard rendszer összeomlására, a kereskedelem zűrzavarára, a nacionalista gazdaságpolitikákra.

Súlyosságának és tartósságának okaiban már szélesebb az egyetértés. Nagy-Britannia és az Egyesült Államok relatív helyzetével és politikájával függ össze, a háború előtt Nagy-Britannia volt a világgazdaság stabilizálásának vezető hatalma, szabadkereskedelmi politikája (piac), külföldi befektetései (forrás a deficites országoknak), aranyvaluta (váltók, kereskedelmi értékpapírok diszkontálása 1931), az USA nem vette át ezt a szerepet (bevándorlási, kereskedelmi, monetáris politikája, nemzetközi együttműködésekhez való hozzáállása).

A válság hosszú távú következményei lettek, hogy az állam gazdasági szerepvállalása erősödött, gazdaságpolitikai attitűdök megváltoztak (keynesi forradalom), valamint a fejlődő országok (pl. Latin-Amerika): importhelyettesítő iparágak kiépítését eszközölték, illetve megerősödtek a szélsőséges mozgalmak.

Az orosz Kondratyev elmélete a gazdaságilag mérhető hosszú hullámok sajátos mozgásaira hívta fel a figyelmet s rámutatott, hogy azok a túltermelési válságok igazán veszélyesek, amelyek a lefelé szálló ciklusok mélyén jelentkeznek.²⁸

A válság későbbi illetve mai megítélései, értelmezései már sokkal szélesebb elméleti és analitikai bázison jöttek létre, a kutatások kiterjedtek a nemzetközi devizamozgásokra, a pénzügyi technológiák folyamatára, a megelőző korszak növekedésére, a kutatás és fejlesztés mértékére, a likviditás közti kapcsolatok bonyolultságára, a különböző válságok összehasonlítására.

A tőzsdekrachot gyakran úgy értékelik Charles Kindleberger szerint, hogy az nem függött össze a rákövetkező súlyos gazdasági visszaeséssel. Elsősorban azért, mert az árak hanyatlását kiterjesztette más országok értékpapírpiacaira is, másrészt a bankkölcsönök megszigorításán keresztül lefelé hajtotta az árakat az árutőzsdéken is. Az árak csökkenése világszerte gyorsan terjedt át az értékpapírokról az árukra.²⁹ A nagykereskedelmi árak 1933-ra 38%-al csökkentek

A világgazdasági válság szakmai megítélése egymástól nagy eltéréseket mutat, nagyon sok magyarázat született már. A korszak híres közgazdászának, Polányi Károlynak a magyarázata a gazdasági intézményrendszer változásán alapult. A „The Great Transformation” című munkájában úgy vélte, hogy „a nemzetközi aranystandard csődje láthatatlan köteléket alkot a századforduló óta széteső világgazdasági rendszer, valamint az egész civilizáció átalakulása közötti folyamatban.” Úgy gondolta, hogy az első világháború végérvényesen csődbe juttatta a liberális világkereskedelmi intézményrendszerét, s nagyon káros hatása volt, hogy a háború után visszaállították a régi intézményeket, holott azok már alkalmatlanok voltak a megváltozott körülmények között a funkciójuk betöltésére. Ezt a rendszert egy ideig még lehetett stabilizálni, „azonban olyan pénzügyi rendszert hoztak létre, ami a pénzügyi válságok sorozatán keresztül végül is a nagy, teljes összeomláshoz vezetett.”³⁰

A Szovjetunió első emberének véleménye szerint a világgazdasági válság a kapitalizmus általános válságának a talaján bontakozik ki, s ezzel egyetemben alá is ássa annak alaprendszerét.

28 Cameron Rondo: I. m. 420–425. o.

29 Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete I. 1918–1945. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 1998. 33. o.

30 Uő. 37. o.

Varga Jenő úgy vélte, hogy a kapitalizmus szokásos túltermelési válsága már a monopolkapitalizmus talaján létrejövő válság, ami különös súlyosságot ad a folyamatnak.

A különböző magyarázatoktól függetlenül a világgazdaság egyre jobban integrálódó gazdaságot jelentett már a harmincas években, tehát a föld különböző pontjain végbe-menő gazdasági folyamatok azonnal éreztethették hatásukat a világ egy másik pontján, hogy aztán hogyan, milyen erősséggel, az már az adott ország társadalomszerkezetétől, gazdasági struktúrájától is függött.³¹

A termelési, a forgalmazási és a társadalmi síkon is jelentkező problémák együttes jelentkezése az államhatalmakat arra ösztönözte, hogy a hagyományos elzárkózás, a gazdasági folyamatok bizonyos távolságból való szemléletén változtassanak. A pénzügyi válság természetesen a központi pénzintézetek, jegybankok szerepét amúgy is felértékelte, megoldása azonnali állami beavatkozást igényelt, s így az államok hasonló szükségintézkedésektől vártak kezdeti sikereket. Németország mintájára sok országban bevezették, főleg a közép-európai országokban a kötött devizagazdálkodást, ami megszüntette a nemzeti devizák szabad átváltását, minden devizaügyletet a nemzeti bank hatáskörébe utalt. Az ekkor már összefüggő világgazdasági rendszer miatt szükség volt nemzetközi szintű rendezésre is, mert néhány alapvető területen az érdekek megegyeztek: egységes elvek alapján kellett szabályozni a nemzetközi devizaáramlást, nemzetközileg is működőképes hitelrendszerre volt szükség, valamint ösztönözni kellett az országok közötti kereskedelmi forgalmat.

A legtöbb ország feladta a válság alatt az aranystandardot, 1933 áprilisában a dollárt is függetlenítették az aranytól, azonban sok európai kormány vonakodott az angol és amerikai gyakorlattól. A világ számos valutaövezetre bomlott.

A hitelezési és nem utolsó sorban a központi európai problémának számító német jóvátétel ügyében is születtek elképzelések. Ezen probléma feloldásában mérföldkőnek számított az 1932. június. 16-tól július 9-ig ülésező lausanne-i konferencia, amelyen a legfontosabb államok vezetői és pénzügyi szakemberei gyűltek össze, s a Hoover-moratórium gazdasági hatásairól és a német jóvátételekről tanácskoztak. A központi kérdés az volt, hogy fizesse-e továbbra is Németország a jóvátételeket, és ha igen milyen feltételekkel. Az európai államok (az első világháborúban győztes) a jóvátételi fizetések folytatása mellett kardoskodtak, az Egyesült Államok viszont ezt az igényt sohasem fogadta el. Végül a konferencia 3 milliárd márkára csökkentette a német jóvátétel kötelezettséget, amit korábban az 1929-es Young-terv 59 év alatt megfizetendő 114 milliárd márkában állapított meg. Az USA végül nem képviseltette magát a konferencián, így a határozatot soha nem ratifikálták, a német jóvátételek ügye magától ellaposodott. Adolf Hitler hatalomra jutása után eltörölt minden jóvátételi kifizetést, amit a „szolgaság kamatának” nevezett. Végül az adós országok 1931. július 1-ig 2,6 milliárd dollárt törlesztettek, az eredetileg eltervezett 62 évre viszont összesen 22,2 milliárd dollárt kellett volna fizetniük.³²

Az utolsó fontosabb nemzetközi együttműködést célzó egyezmény 1933-ban jött létre a londoni Világgazdasági Konferencián. A Népszövetség már az 1932-es lausanne-i kongresszus után javasolta, hogy ezen az ülésen napirendi pontként szerepeljen az aranystandard ügye, a vámok és importkvóták felszámolásának kérdése. Az USA részvétele ezen a konferencián alapvető volt, mert időközben Hoover elnököt Roosevelttel váltotta fel, és nem lehetett tudni, hogy az új elnök gazdaságpolitikája és nemzetközi

31 Berend T. Iván : Válságos ... I. m. 299. o.

32 Kaposi, 1998. 41. o.

pénzügyekben vallott politikája mit hozhat az európai államok számára. Cordell Hull külügyminiszter beszédében a gazdasági elzárkózás, a gazdasági nacionalizmustól való elfordulást hirdette meg, a nemzetek egymásrautaltságán alapuló nemzetközi együttműködést helyezte előtérbe, és a szabadkereskedelmet. Kezdeményezte az áru- és fizetési forgalom liberalizálását, a valuták stabilitásának megteremtését.

Időközben Roosevelttel megváltoztatta ezzel kapcsolatos álláspontját, az elnöki koncepció egyre inkább nacionalista jelleget öltött. Az elnök távirata arról értesítette a konferencia résztvevőit, hogy „a nemzet egységes belső rendszerét” fölé helyezi a nemzetközi egyezmények által kiváltott gazdasági visszaesésnek.³³

A londoni konferencia végül is csalódást váltott ki, az új elnök ekkor még nem állt elő releváns változtató tervekkel, így a világméretű kezdeti oldódásból inkább mindenhol befelé fordulás következett. Samuelson is a „történelmi véletlenek egész sorozatáról” beszélt.³⁴ Az egyik legérdekesebb magyarázatot Galbraith adja, műve először 1954-ben jelent meg, azóta többször is kiadták (az 1929-es válság 25 éves évfordulója); 2009-ben is. Az 1929-es spekulatív tőzsdépiaci buborék „lélekrajzát” a humor és irónia jellemzi.³⁵

A Nagy Válságot jelentő hosszú, nehéz időszak alatt az 1929-es év egy amolyan misztikus évvé vált az emberek szemében. Az emberek abban hittek, hogy valahogy vissza tudnak menni 1929-be, amikor még minden biztató volt. Felteszi a kérdést, hogy mi okozta a „spekulációs orgiát” 1928 és 1929-ben? Véleménye szerint az olcsó hitel – nem annyira fontos, ami igazán lényegesnek bizonyult az a „hangulat”: a mindent átható önbizalom, optimizmus; hit abban, hogy a hétköznapi ember is gazdaggá válhat; hit a vezetőkben, a jó szándékban. Megtakarítások nagy mennyisége jellemezte mindent, illetve a spekuláció következményeivel szembeni „immunitás” elmúlása (bár voltak visszaesések, azokat mindig újra fellendülés követte).

Friedmann szerint volt az amerikai gazdaságnak öt „gyöngye pontja” volt, amely valószínűleg nagyban hozzájárult a recesszió mélységéhez és elhúzódásához.

1. A jövedelmek rossz elosztási szerkezete
2. A rossz vállalati struktúrák
3. A rossz banki struktúra
4. A fizetési mérleg egyensúlyának kétséges helyzete
5. A „közgazdasági intelligencia” szegényes állapota³⁶

A válságok jellemrajzához járult hozzá jelentősen Galbraith, amikor bemutatta a floridai ingatlan boom, az eladósodás és a fenti öt pont összefüggéseit. Mindezek kísértetiesen hasonlítanak a 2008. évi válság jellemzőire.

Mindenekelőtt a liberális gazdaság válsága 1929–1933 között a nemzetek állami beavatkozását erősítette gazdaságukba, s így megszülettek a válságból való kilábalás egyedi útjai. A 20. század gazdasági paradigmáját keresve, valószínűbb, hogy nem az első világháború jelentette azt, hanem sokkal inkább a gazdasági világválság.

33 Uő. 42. old

34 Kaposi, 1998. 37. o.

35 Galbraith, John Kenneth: *The Great Crash 1929*. Houghton Mifflon, Boston, 1954 (1997).

36 Uő. „Cause and Consequence” fejezet, 168. o.

Felhasznált irodalom

- Ambrosius Gerold-Hubbart William H.: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im 20. Jahrhundert. Beck Verlag München, 1986.
- Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1976.
- Berend T. Iván: Európa gazdasága a 20. században. História Könyvtár Monográfiák 25. MTA TTI Budapest, 2008.
- Berend T. Iván: Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja. III. bővített kiadás. Magvető Kiadó, Budapest. 1987.
- Cameron Rondo: A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Maecenas Kiadó, 1994.
- Fior Michail: „Financial Instability in Transition Economies during the 1920s: the European Reconstruction and Credit-Anstalt insolvency”. XIV. International Economic History Congress. Helsinki, 2006. Session 41.
- Galbraith John Kenneth: The Great Crash 1929. Houghton Mifflon, Boston, 1954 (1997).
- Hansen, E. Damsgaard: European Economic History. From mercantilism to Maastricht and Beyond; Copenhagen Business School Press 2001.
- Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete I. 1918–1945. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 1998.
- Keynes J. M.: A békeszerződés gazdasági következményei. Budapest, Európa 1991.
- Kienböck Martin: Viktor Kienböck. Cristliche Demokratie. 12. Jg. 1995/2., illetve Franz Landertshammer: Viktor Kienböck (1873–1956). In. Grosse Österreicher. Neue Österreichische Bibliographie ab 1815. Amalthea Verlag. Wien, 1957. XI. Band. 190–205. o.
- Kleinschmidt Harald: A nemzetközi kapcsolatok története. Atheneum Kiadó Kft 2000. Budapest, 2001.
- Közigazdasági enciklopédia. III. kötet. Budapest, Athenaum. 1929. Szerk. biz. elnöke Sztérényi József.
- Ponds Norman J. G.: Európa történeti földrajza. Osiris Budapest 2003. Kleinschmidt Harald: A nemzetközi kapcsolatok története. Atheneum Kiadó Kft 2000. Budapest, 2001.
- Rab Virág: Diagnózisok és terápia. Pénzügyi szakemberek javaslatai a nemzetközi pénzügyi helyzet rendezésére, 1919–1920. PhD értekezés. Pécs, 2007.
- Szávai Ferenc: A bányatárspénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után In: Ungváry György, Varga József (szerk.). A magyar bányaegetésügy története. Budapest: Argumentum Kiadó, 2007.
- Szávai Ferenc: A Habsburg-Lotharingiai Ház vagyona az első világháború után. In: Fischer F, Majoros I, Vonyó J (szerk.): Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében: Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. 703 p. Pécs: University Press, 2000.
- Szávai Ferenc: A kettős Monarchia öröksége. Szekszárd: IPF Szekszárd, 2000. (Gazdaságtörténeti közlemények; IPF kiskönyvtár; 1; 6.).
- Szávai Ferenc: The Central-European Economic Effects of the World War I. CENTRAL EUROPEAN PAPERS 2:(2) pp. 164–178. (2014).
- Walter, Rolf: Wirtschaftsgeschichte. Vom Merkantilismus bis zur Gegenwart. Köln-Weimar-Wien, 1995.
- Zsigmond Gábor: Tengeri kereskedelmi hajók a két világháborúban – a katonai célú felhasználás lehetőségei és tapasztalatai (2007). In. Katonai logisztika: a Magyar Honvédség logisztikai folyóirata (1993–2007). 15. évfolyam 2007. 2. szám (2007-04-01).